

Erős Vilmos

A XVI–XVIII. századi történetírás (II.)*

A XVI–XVIII. századi magyar történetírásban hasonló átmenetiség figyelhető meg, mint az európaiban, s Magyarországon is kialakultak a feltételei az ún. kritikai történetírásnak – bizonyos esetekben az európai történetírással párhuzamosan.¹

A XVI. században például, nem utolsósorban Mátyás művelődési törekvéseinek eredményeként, igen jelentős hatása volt az itáliai humanizmus forrásgyűjtő, kritikai szemléletének. Ez elsősorban Bonfininek² a magyar történelemről írott munkájában mutatható ki. Ő volt az első, aki úgy készített szintézist, hogy nem az előző összefoglalásokat folytatta, hanem elsődleges források (oklevelek, pénzek, s természetesen korábbi elbeszélő források) után kutatva, földrajzi szempontokat is figyelembe véve (azaz a földrajzi körülményeket is vizsgálva) önálló felfogást érvényesített.

A kor vezető műfaja azonban az irodalmias-retorikus, homiletikus jellegű „kortörténet”. Lényegében ehhez a műfajhoz tartozik a XVI–XVII. század szinte minden nagyobb magyar történeti összefoglalása, kezdve a XVI. század nagy főurainak, a legmagasabb egyházi pozíciókat is betöltő történetíróinak (Oláh Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc)³ munkáitól, folytatva a XVI–XVII. század fordulójának szintéziseivel (Istvánffy Miklós, Szamosközy István Erdély történetével foglalkozó művei),⁴ vagy a Bethlen Gábor körül csoportosuló historiográfusokkal (Kovacsóczy Farkas, Bojti Veres Gáspár, Bethlen Farkas),⁵ egészen Szalárdi János *Siralmas krónikájáig*.⁶

Megkísérelték e munkákat csoportosítani abból a szempontból is, hogy a történetírók jelentős része – főként a nagyúri/nagybirtokos származásúak – állami, birodalmi és katolikus szempontokat érvényesített (Oláh Miklós, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós⁷ stb.), általában támogatták a Habsburgok törekvéseit, európai műveltséggel bíró és kitűnő latinsággal író katolikusok voltak. Szemben áll ezzel az irányzattal történetírásunk egy másik ága, amely stílusában és latintudásában ugyan töredékesebb műveltségű, s így kevésbé felel meg az európai normáknak, de mivel a szélesebb tár-

* Részlet egy készülő historiográfiai összefoglalóból; első része a *Világosság* 2009 nyári számában jelent meg.

¹ A XVI–XVIII. századi magyar történetíráshoz vö. az összefoglaló munkák közül például GUNST 1995, LÉDERER 1969; lásd továbbá FLEGLER 1877, GÁRDONYI 1936, HÓMAN 1938a, 1938c, LÉKAI 1942, BARTONIEK 1975, DÜMMERTH 1987, legújabban PENKE 2000. A folyóiratokhoz vö. KÓKAY 1979 (benne például a *Nova Posoniensa*, a *Magyar Museum*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Tudományos Gyűjtemény*, illetve a *Budapesti Szemle* részletes története). A XVIII. század végén és a XIX. század elején készült tankönyvek történelemképéhez lásd BIRÓ 1960, LAJTAI 2004. Számos érdekes vonatkozással a kor magyar történeti tudatára lásd SZABÓ 1943.

² Vö. például KULCSÁR 1973, 1981.

³ Vö. OLÁH 1985, FORGÁCH 1982 stb., az irodalomból pedig például SZEMES 1936.

⁴ Szamosközyhez vö. például SZEKFÜ 1904.

⁵ Vö. ehhez BARTONIEK 1975.

⁶ Alapvető kortörténeti munka természetesen Brodarics mohácsi veszről írott munkája (számos kiadásából lásd például BRODARICS 1976), vagy Tuberónak az 1514-es eseményekről készített beszámolója (VAJDA é. n.).

⁷ Vö. BENITS 2001.

sadalmi rétegek, a nép történetét helyezi a középpontba (többnyire protestáns), kritikussabb a fennálló hatalommal és a társadalmi vezető rétegekkel szemben, ezért a történetírás demokratikusabb tendenciáját képviseli (Szerémi György, Heltai Gáspár, Benczédi Székely István, Szalárdi János).⁸

Lehetséges azután a kor történetírásának egy másik, inkább szellemtörténeti szempontokat érvényesítő felosztása is. A XVI. század ugyanis a humanizmus százada, s e korról kapcsolatban a történetírás egyfajta „liviusi” beállítottságáról szokás beszélni: egy Livius hagyományait követő, inkább epikus, elbeszélő jellegű, kifelé irányuló jellegű és alapjában optimista végkicsengésű történetírásról. Ezzel szemben áll a XVII. század barokkos felfogása, mely főként az erdélyi történetírás szemléletében érvényesül. Ez az irányzat Tacitust tekinti mintaképének, azaz a liviusi epikus-harmonikus szempontokkal szemben inkább drámai jellegű, befelé forduló (tépelődő), sokkal nagyobb szerepet tulajdonít az összeütközéseknek, konfliktusoknak, és alapjában véve pesszimista. Ideáltípusaként Szalárdit lehetne megnevezni,⁹ de több tekintetben ide tartozik számos memoárfíró is (a memoár műfaja, mint ismeretes, szintén virágkorát élte a korszakban). A memoárok közül a legjelentősebbek Bethlen Miklós, Kemény János, később Rákóczi és Bethlen Kata művei,¹⁰ de ide sorolható a XVIII. században a habsburgiánus transzszilvanista Apor Péter, vagy Cserei Mihály emlékirata is.¹¹ Az erdélyi történelem véres, tragikus eseményei elvileg persze megfelelő magyarázatot nyújthatnak a kor befelé forduló, kiábrándult, pesszimista, diszharmóniát sugalló, sőtét tacitista interpretációjához.

Alapvető elrendező, áttekintő módszerünk mégsem ez, hiszen nem kaptunk még választ a legfontosabb kérdésre (amely elősegítheti a periódus magyar historiográfiájának áttekintését): mennyiben hatottak nálunk a korszakban a történetírás fejlődésében alapvető változásokat, új paradigmát hozó európai tendenciák?

Az egyik ilyen jellegű forrásgyűjtő iskoláról már esett szó, hiszen Bonfini szintézise és az itáliai humanizmus innovatív technikái között egyértelmű az összefüggés, de ide kapcsolható – több tekintetben – a XVI. században a francia mintákat követő Jacques Bongarsnak,¹² vagy az önálló utakon járó Zsámboki Jánosnak (Johannes Sambucus)¹³ a korábbi történetírók munkáit rendszerező, összegyűjtő, azokat kritika-
ilag kiadó tevékenysége is.

A legnagyobb hatásúnak s a legnagyobb apparátussal rendelkezőnek azonban a jezsuita forrásgyűjtő iskola magyar leágazását tekinthetjük, amely több szempontból alapvetően megváltoztatta történetírásunk jellegét.¹⁴ A jezsuita forrásgyűjtő iskola tevékenysége ahogy Nyugat-Európában, úgy nálunk is a reformációs–ellenreformációs összeütközésekhez kapcsolódik. Fő intézménye, amely körül a forráskiadás, illetve a forrásfeltárás és -gyűjtés megindul, a Pázmány Péter által 1635-ben megalapított nagyszombati egyetem.¹⁵ Ennek tudós, a szó szoros értelmében vett „eruditus” rektora, Kishevenes Hevenes Gábor¹⁶ (valamint Timón Sámuel) a XVII. század nyolcvan-

⁸ Vö. például SZERÉMI 1979, HELTAI 1981, az irodalomból VID 1910.)

⁹ Vö. SZALÁRDI 1980.

¹⁰ Vö. például V. WINDISCH 1980, II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai, 1979, valamint BITSKEY 1982. A műfajhoz lásd LEJEUNE 2003.

¹¹ Vö. például BITSKEY 1982.

¹² Vö. BONGARS 1600.

¹³ Vö. SAMBUCUS 1564, illetve ALMÁSI 2005.

¹⁴ A jezsuita forrásgyűjtő iskolából megemlíthető Inchofer Menyhért, róla vö. DUMMERTH 1987c.

¹⁵ Vö. ehhez főként HÓMAN 1938c, valamint SZENTPÉTERY 1935.

¹⁶ Vö. HÓMAN 1938b.

nas éveiben hirdet programot a katolikus egyház történetével kapcsolatos iratok, oklevelek, levelezések és egyéb források (például elbeszélések) összegyűjtésére. Az ő tevékenységét folytatják a XVIII. században a nagy jezsuita történírók, Katona István, Pray György és Kaprinai István,¹⁷ akikhez később vagy nagyjából egy időben csatlakoznak a reformátusok és protestánsok is, úgymint Bod Péter *Magyar Athenasával*,¹⁸ Benkő József,¹⁹ Debreceni Ember Pál vagy később, a század végén Sinai Miklós.²⁰ A jezsuita forrásgyűjtők, a vázolt elveknek megfelelően, hatalmas kötetekben gyűjtik össze és adják ki a saját egyházuk történetével kapcsolatos forrásanyagot (Katona István gyűjteménye például több mint 140 kötetre rúg),²¹ tevékenységük azonban lassanként az egész állam történetével összefüggő forrásanyagra is kiterjed, így nekik köszönhetjük a legkorábbi magyar történelemre vonatkozó forrásanyagok első összegyűjtését és kiadását. Ez a forráskritikai tevékenység persze még meglehetősen kezdetleges eszközökkel történik, így a kiadott anyagba számos, később hamisnak bizonyuló oklevél is kerül.²² Ezen felül a kor alapvető törekvése, hogy teljes terjedelemben és minél nagyobb számban közöljön okleveleket vagy egyéb iratokat, kevés ún. regeszta készül, a kiadott forrásanyag tehát nehezen áttekinthető és további rendszerezésre szorul. Ez az oklevél-, illetve forráskiadó tevékenység azután automatikusan – nyugati mintára – maga után vonja a kritikai szemlélet erősödését, a kritikai fogások (kútfőkritika) elsajátítását, s ehhez a legfontosabb eszközök a segédtudományok. A jezsuiták nagy érdeme így nálunk is a segédtudományok – mindenekelőtt a diplomatika, a paleográfia, a heraldika, a szfragsztika – meghonosítása, de ide sorolható például a régészet/archeológia (amely persze nem tekinthető par excellence segédtudománynak) vagy a numizmatika is.²³ Az időközben Nagyszombatról Budára, majd Pestre áthelyezett egyetem²⁴ egyik – a történelem szempontjából nagy hatású – újítása a segédtudományok tanszékeinek felállítása akkor, amikor (a XVIII. században) önálló történeti tanszékek még nem is léteztek. A segédtudományok legkiválóbb művelői és tanárai ebben az időszakban a Pázmány Péter nevét viselő egyetemen a már említett Pray György (heraldika, szfragsztika), Katona István, Schönwiesner István (régészet, numizmatika) és Wagner Károly (heraldika)²⁵ voltak.

¹⁷ Róluk irodalom például LISCHERONG 1937, SINKOVICS 1974, VÁSÁRY 1979, újabban pedig SZÖRÉNYI 1999b. Műveik közül lásd például PRAY, 1761, 1775, 1801, valamint KATONA 1779–1817.

¹⁸ Bod Péterről vö. MIKÓ 1862, RÉVÉSZ 1916.

¹⁹ Vö. MIKÓ 1867.

²⁰ Róluk vö. például RÉVÉSZ 1959.

²¹ Legújabbban vö. KATONA 2001, 2003, a régebbi irodalomból pedig például FEJÉR 1835. Természetesen alapvető Kollár Ádám jogtörténeti, intézménytörténeti munkássága is (lásd például KOLLÁR 1757; róla: SZALAY 2000, DÜMMERTH 1987e). A Habsburg törekvésekkel szimpatizáló Kollár jogtörténeti munkáiban többnyire azt igyekszik bizonyítani, hogy például Mária Terézia jogosan alapít (a magyar rendek megkérdése nélkül) új püspökségeket, s általában is legitím a rendi/nemesi alkotmány figyelmen kívül hagyása, hiszen ez a XVIII. században immár idejé múlt, s a modernizáló, népjóléti intézkedéseket sokkal inkább a Habsburg abszolutizmus hozza. Természetesen nem érthetünk egyet Dümmerth Dezső idézett cikkében kifejtett véleményével, miszerint a szlovák származású Kollár ezt a nézetet főként magyarellenessége miatt képviseli. Dümmerth ugyanakkor jól foglalja össze az ezzel összefüggő vita fő momentumait, s azt is, hogy Kollárral szemben (a szintén nem magyar származású) Kovachich Márton azért kezd a rendi országgyűlések és a nemesi vármegyék iratanyagának összegyűjtésébe, hogy mindezzel a rendi/nemesi alkotmánynak az egész magyarság fennmaradása szempontjából való alapvető jelentőségét bizonyítsa.

²² Vö. ehhez BENDA 1987.

²³ Vö. mindezekhez GÁRDONYI 1936, valamint például a nyelvészet fejlődéséhez SZÜJ 1990, SAJNOVICS 1994, az egyéb tudományokhoz pedig WELLMANN 1954.

²⁴ Vö. SZENTPÉTERY 1935.

²⁵ Wagnerről legújabbban lásd MALOVECKÁ 2006.

Hozzá kell fűzni mindehhez, hogy az alapvető metodikai fordulatot megvalósító jezsuita történetírók nem csupán a forráskritikában voltak járatosak, nemzeti történeti szintézisek megírására is vállalkoztak. E munkák közül a legjelentősebbek Pray György és Katona István sokkötetes, erudita (azaz már tudományos apparátussal, az ellenőrizhetőséget biztosító lábjegyzetekkel ellátott), azonban nehezen áttekinthető, s így lényeges filozófiai mondanivalót nélkülöző összefoglalásai. Szemléletük mindazonáltal – s ez nagy különbség (mondhatnánk lemaradás) a felvilágosodás szempontjait is figyelembe vevő történetírókhoz képest – egyoldalúan politikatörténet-centrikus maradt. Nem érdeklődtek a szélesebb értelemben vett művelődési kérdések, a társadalmi és gazdasági viszonyok iránt, hidegen hagyták őket a szélesebb rétegek problémái (szociális kérdések), nem szembesültek a fejlődés, a haladás gondolatával. A nemzeti történelem így a királyok történetével azonosul náluk. Alapvetően Habsburg-párti beállítottságúak voltak, s gyakran foglalkoztak a külpolitikai-politikai cselekmények bemutatásával, hálózatosítók részletezésével, amit emblematikusan bizonyít Katona István fő munkájának címe is: *Historia critica regum Hungariae*.

Európai minták sugallatára honosodott meg Magyarországon a XVI–XVIII. századi európai történetírás „erudita” irányzatainak egy következő műfaja, a „Staatenkunde” is.²⁶ Ez alapvetően szintén nem irodalmi műfaj. Sok tekintetben még a jezsuita forrásgyűjtőknél is előbbre mutató, modernebb elemeket képvisel, amennyiben felveti például már a statisztikai módszerek alkalmazását, s társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténeti alapállásával szélesebb rétegek történetére összpontosít, mint az egyoldalú jezsuita iskolák.

A műfaj meghonosítója nálunk, mint ismeretes, Bél Mátyás, aki főként német egyetemeken (Halle, Jéna) sajátította el az „államismereti” vizsgálódások/kutatások fogásait.²⁷ Fő műve eredetileg egy a korábbi történetet is magába foglaló magyar történeti szintézis lett volna, *Notitia Hungariae antiquae, mediae, novae* címmel,²⁸ ám ennek csak az utolsó része készült el, amely saját korának geográfiai, etnikai, gazdasági, jogi stb. viszonyait mutatja be. Ez utóbbit sem sikerült teljes egészében befejezni, tekintve, hogy a mű felépítése (s így az anyaggyűjtés is) az akkori Magyarország közigazgatási beosztásának felosztását követte, azaz a négy kerületbe osztott megyék (Districtus Transdanubianus, Cisdanubianus, Transthybiscanus, Cistybiscanus) leírása képezi a mű alapját. Ezekből azonban csak a 9 (későbbi kiegészítésekkel 11) dunáninnyi kerületben található vármegye leírása jelent meg, a vázolt kérdőíves módszer segítségével. (Az anyaggyűjtés persze az egész ország területét felölelte, de az anyag feldolgozása, s főként kiadása nem történt meg – csak jóval később, s akkor is töredékesen és részlegesen.) Bél Mátyás ilyen jellegű, mintegy „protopozitivist” tevékenysége azután a dualizmus kori „népies-realista” iskola megyemonográfiáiban, majd több tekintetben a Mályusz Elemér féle népiségtörténeti iskolában talál folytatókra és követőkre. Bél Mátyás eruditus történetírói tevékenysége az államismereti műfaj meghonosításán kívül más területekre is kiterjedt. Ezek közül legjelentősebbnek a szintén a magyar történeti szintézis előmunkálataként készült korábbi elbeszélői munkák kiadását, a híres *Adparatust* tekinthetjük, amelynek nem sokkal Bél Mátyás után elkészült pendantja Schwandtner János kiadványa volt.²⁹ Az államismeret témakörében említést érdemel

²⁶ Vö. munkám európai történetírást bemutató részével.

²⁷ Vö. például BÉL 1989, valamint Wellmann Imre számos tanulmánya Bélről (WELLMANN 1965, 1979, 1985a, 1985b, 1985c).

²⁸ Ismeretes, hogy Bél gyűjteménye alapján készült később például Pesty Frigyes monográfiája is (legújabb kiadása: HOFFMANN–KIS 1996–1998).

²⁹ Vö. SCHWANDTNER 1765.

még, hogy Benkő Józsefnek köszönhetően a XVIII. században elkészült Erdély ilyen szempontú monográfiája is.³⁰

Történetírásunk XVIII. századi kibontakozását tovább követve, a század második felében feltétlenül utalnunk kell a sok tekintetben a felvilágosodás eszméit követő Hajnóczy József és Berzeviczy Gergely³¹ tevékenységére. Mindkettejük fő érdeme, hogy – Hajnóczy a jogtörténet/politikai teória, Berzeviczy pedig a közgazdaság-tudomány/gazdaságtörténet területén – tudományos működésüket (a felvilágosodás elveinek megfelelően) éles társadalomkritikával kötötték össze. Általában egész tevékenységük a társadalmi haladást, a polgárosodást, a szélesebb társadalmi rétegek (Berzeviczynél a parasztság³²) problémáinak megoldását szolgálta.

Igen jelentősnek tekinthető a kései felvilágosodás göttingeni iskolájának hatása is, amely leginkább Kovachich Márton forrásfeltáró és -gyűjtő tevékenységében,³³ valamint a tudományos intézményrendszer (akadémia) megteremtésére irányuló törekvésekben nyilvánult meg. Kiemelkedők a már a századfordulón működő két, német nyelven szintézist készítő történetíró, Fessler Ignác Aurél és Engel János Keresztély magyar történeti összefoglalásai is.³⁴ Az ő műveikben szintén a felvilágosodás hatása figyelhető meg, amennyiben figyelmük a politikai eseménytörténet mellett/helyett inkább a művelődési, iskolázási viszonyok bemutatására irányul – s így történetünket egyfajta európai szemszögből tekintik, méltatják és ítélik meg.

A göttingeni iskola hatásának legjelentősebb bizonyítéka azonban talán az eredetileg német származású Schwartner Márton munkásságában mutatható ki.³⁵ Schwartner – aki Gatterernél és Schlözernél tanult, s folyóiratukban is publikált – a *Die Statistik des Königreichs Ungarn* című könyvében³⁶ a göttingeni iskola legnemesebb hagyományait képviselve írt magyar történeti összefoglalót. Munkájában az elsajátított elveknek megfelelően – ez művének címéből is kiderül – olyan szintézist ad, amelyben (a nagy uralkodók tettei helyett) a fő szerepet a földrajzi, gazdasági, társadalmi, mezőgazdasági, népességi, vallási, iskolázási stb. viszonyok vizsgálata játssza. Mindebből azonban az is következik, hogy meglehetősen kritikus a magyar múlttal szemben, hiszen az elemzés során sok esetben rá kellett mutatnia az ország Európától való elmaradottságára. E nézeteit azután egyik volt tanítványa, Horvát István (akiről később bővebben lesz szó) szenvedélyes hangú röpiratban támadta meg, egyenesen magyartalansággal, illetve magyarellenességgel vádolva Schwartnert, aki tagadja, hogy Mátyás király híres *Corvinái* között akár csak egyetlen magyar nyelvű vagy magyar szerzőtől származó mű is lett volna. (Az ellenkezőjét persze Horvátnak sem sikerült akkor bizonyítania, csak később derült ki, hogy Schwartner ebben valóban tévedett, bár kevéssé hihető, hogy művében ez a probléma kardinális szerepet játszott volna.³⁷)

(Nyilvánvaló, hogy a XVI–XVIII. századi magyar történetírásról adott itteni áttekintés is számos vonatkozásban kiegészítésre, bővítésre szorul. Csak példaként szeretném megemlíteni, hogy kiemelkedő írók munkásságában is alapvető szerepe volt a történeti tanulmányoknak, illetve valamiféle sajátos történetiszemléletnek, utalok itt pél-

³⁰ Vö. BENKŐ 1788, 1791.

³¹ Vö. például K. HAVAS 1990.

³² Berzeviczyhez alapvető természetesen H. BALÁZS 1967.

³³ Vö. V. WINDISCH 1947, 1998.

³⁴ Vö. H. BALÁZS 1976, valamint FESSLER 1815–1825, ENGEL 1797–1804.

³⁵ Vö. DÜMMERTH 1987d, SOÓS 1993.

³⁶ Vö. SCHWARTNER 1798.

³⁷ Vö. DÜMMERTH 1987d.

dául Zrínyi Miklós, vagy a XVIII. században Bessenyei György,³⁸ de főként Verseggy Ferenc és Dugonics András műveire.³⁹ Szintén irodalmi jelentőséggel bírnak az ekkor született ún. jezsuita iskoladrámák, amelyek történelmi példázataikkal egyesek szerint a nemzeti öntudatot erősítették, és különösen a Regnum Marianum gondolata – s így Szent István tisztelete – játszott nagy szerepet e munkákban.

Külön ki lehet emelni az intézményes keretek között zajló, a folyóirat-kiadás megindítására tett kísérleteket, valamint a nyelvművelő társaságok létrejöttét. A rokon- és segédtudományok sok vonatkozásban szintén ekkor bontogatják szárnyaikat, s a részben már érintett nyelvészet, illetve klasszika-filológia mellett rá lehet mutatni még Kollár Ferenc Ádám alkotmány- és jogtörténeti munkáira, Lipszky János kartográfiai tevékenységére, Szirmay Antal – meglehetősen konzervatív ihletésű – történeti-földrajzi, illetve településtörténeti műveire, vagy Fejér György forráskiadó munkásságára, a híres *Codex Diplomaticus*ra.⁴⁰

Úgyisint ki kellett maradnia jelen összegzésből számos nagy jelentőségű történeti munkának, így például Virág Benedek, Cornides Dániel, Szekér Joachim, Spányik Glicér, Ottrokócsi Fóris Ferenc, Péczeli József és mások könyveinek, amelyek – bár sok vonatkozásban nem vehették fel a versenyt az európai tudományossággal – az ún. nemzeti öntudat ébrentartásával jelentős mértékben hozzájárultak, hogy növekedjen a történelem iránti érdeklődés.⁴¹

Mint láthattuk, számos korábbi történetíró munkássága átnyúlik egészen a XIX. század első felére. A legnagyobb hatása ebben az időszakban mégis Horvát István⁴² romantikus-nacionalista szellemében fogant történetírói munkáinak volt, ami ismét csak megerősíti a tézist: a kor történetírása sok tekintetben irodalmi jellegű volt.

³⁸ Vö. ehhez BESSENYEI 1987.

³⁹ Vö. PENKE 2000.

⁴⁰ Szőrényi László munkájában (SZŐRENYI 1999) olvashatunk a jezsuita iskoladrámákról (SZŐRENYI 1999a), valamint a kor történetfelfogásáról, sőt egyes történészeiről is (például SZŐRENYI 1999c). Ehhez lásd még VIRÁG 1983, PÉCZELY 1837. A klasszika-filológiához vö. BORZSÁK 1955, a kartográfiához pedig REISZ 1995, 2002, valamint SZIRMAY 1805, 1809–1810. A kor irodalmának intézményeiről vö. még BODOLAY 1963, ENYEDI 1988, FÁBRI 1987. Ign érdekes még a kor történetíróihoz TOLDY 1985 (benne: „Virág Benedek” 56–67, „A két Budai” 68–74, „Horvát István” 75–92, „Fejér György” 93–100, „Gróf Teleki József” 101–106).

⁴¹ Amint munkám előző részében látható volt, Európában több vonatkozásban ekkor kezd kialakulni a „történettudomány” intézményrendszere. Nálunk ugyan az Academie des Inscriptions et Belles-Lettres-hez hasonló intézmény nem jön létre, ugyanakkor érdemes utalni mondjuk a római Collegium Hungaricum (néha Germanicum-Hungaricum) szerepére, amely több vonatkozásban is segítette az erudita történetírás meggyökerezését (szemináriumi rendszer alapjai, forráskiadás – Inchofer Menyhért, könyvtáralapítások stb.). Emellett érdemes még rámutatni arra, hogy 1767-ben állítják fel az Országos Levéltár elődjét, az Archivum regnicolarét, s ebben az időszakban alapítanak több könyvtárat is (Egyetemi Könyvtár, Országos Széchényi Könyvtár, vidéken Klimó György pécsi, Eszterházy Károly egri könyvtára stb.). Számos folyóiratot is indítanak ekkor, amelyek persze még nem kifejezetten történettudományos jellegűek – tehát a Göttinger Anzeigennel vagy a Journal des Savants-val nem vehetik fel a versenyt –, de számos történelemmel kapcsolatos tanulmányt, recenzit, dokumentumot közölnek. (Leginkább a *Tudományos Gyűjtemény*, illetve mondjuk a *Budapesti Szemle*, de természetesen már Bél Mátyás folyóirata, sőt az első magyar folyóiratnak tekinthető *Mercurius Veridicus* is megemlíthető ebben a vonatkozásban.)

Hozzá kell tenni mindehhez, hogy a segédtudományok közül ekkor már több egyetemi tanszéket kapott, néhány résztudomány is fejlődésnek indult (alkotmány- és jogtörténet, archeológia, részben a parasztság-, illetve a mezőgazdaság-történet), s nem feledkezhetünk meg Kovachichék akadémia-alapítási törekvéseiről sem.

Végül, természetesen, ismét fel kell idéznünk, hogy megkezdődött a nagyobb forrásgyűjtemények növekedése, s meg kell említenünk közülük Katonáék gyűjteményeit, vagy például Kovachich *Vestigia Comitiorumát*, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az adott időszakban a magyar tudományosság számos vonatkozásban igyekezett lépést tartani a nyugat-európai törekvésekkel. (Mindezekhez vö. még BITSKEY 1996, BERLÁSZ 1981, DÜMMERTH 1987a, 1987b, *Mercurius Veridicus*, 1705–1710).

⁴² Vö. VASS 1895, DÜMMERTH 1962, HORVÁT 1967, újabban pedig Soós 1988, 1993, valamint Soós 1990.

Horvát 1825-ben írt fő műve, a *Rajzolatok a magyar nép legrégebb történeteiből* alapjában véve őstörténeti munka. Horvát igen egyszerű, naiv etimologizáló módszerrel, pusztán a *Bibliát* kézben tartva azt kívánja bizonyítani, hogy – feltéve, de nem igazolva a szkíta–szittya azonosságot – a magyar a világ legrégebb népe, s a történelem minden nagyobb alakja, teljesítménye, kultúrája magyar eredetű, vagy magán viseli a magyarok keze nyomát. (E naiv etimologizálás saját korában és később is sok szójáték, szóvicc gyártására adott lehetőséget: you – juh, Koppenhága – Kappanhágó, Píramis – Peremes, Szicília – természetesen a siculusok, azaz a székelyek alapítása, Jézus – jászon – jász, azaz magyar származású stb.) Horvát István műve a hun–magyar azonosítással (sőt, ezt még messzebbre is kiterjeszti: a magyarok elődei eszerint – a szkíták mellett – további nagy népek, így a parthusok, sumérek, hurrik stb. voltak) tökéletesen illeszkedik a kor jellegzetes kelet-európai történelmi műveinek sorába (vö. a dákorómán kontinuitásról vagy a Nagymorva Birodalomról való elmélettel), hiszen ekkoriban a történetírás célja a dicső nemzeti múlt iránti lelkesedés felkeltése, a korábbi nemzeti nagyság, a más népektől való különbözőség (sőt a velük szembeni fölény) érzékeltetése volt. Hozzá kell tennünk azonban, hogy Horvát István művének tartalma, irányultsága alapvetően németelened. Könyvének apropóját ugyanis Schlözer adta,⁴³ aki azt hangoztatta, hogy a magyar barbár, elmaradott, civilizációra képtelen ázsiai nép, s az európai műveltség elsajátítása és közvetítése például Erdélyben kizárólag az erdélyi szászok érdeme volt.

A *Rajzolatok* mellett Horváth István egyéb történeti munkákat is megjelentetett. Kísérletet tett többek között az önálló magyar oklevéltan megalapítására, s foglalkozott olyan, később „népiségtörténeti”-nek elnevezett kérdésekkel is, mint a jászok, kunok, palócok és más nemzetiségek, néprészek eredete és története, ami azért túlmutat az egyoldalú nemesi szemléleten.⁴⁴

A XIX. század elején természetesen nem kizárólag Horvát István (a nagy őskereső) határozta meg a magyar történetírás jellegét. Teleki József például a Hunyadiak koráról írt összefoglaló történeti-földrajzi, településtörténeti munkájában⁴⁵ egy jóval reálisabb és megbízhatóbb, a későbbi településtörténeti munkák (Csánki, Györffy) előzményének tekinthető történetírást valósít meg. Ugyanez érvényes a szintén az ebben az időszakban alkotó Horváth Mihály művére is.⁴⁶ Az *ipar és kereskedelem története az utolsó három évszázadban Magyarországon* című munkája ugyanis (már a címe is jelzi ezt) – az egyoldalúan hungarocentrikus álláspontot meghaladva, az anyagi-civilizációs művelődésre és haladásra összpontosítva, a polgárosodás szempontjaira figyelve – történetünket európai összehasonlításban, összefüggésben mutatja be. (Horváth rávilágít, hogy ezeken az általa is legfontosabbnak tekintett területeken [ipar, kereskedelem, városiasodás] éppen hogy nem vagyunk a világ legkülönb. nemzete, nagy az elmaradásunk, és elégedettség helyett inkább a tennivalókat hangsúlyozza.)

Befejezésül fel kell tennünk a kérdést, hogyan is értékelhetjük XVI–XVIII. századi történetírásunkat, amelynek problémái – mint láthattuk – több vonatkozásban átnyúlnak a XIX. század eleji, a reformkort közvetlenül megelőző időszakra.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy meglehetősen kérdéses az a nézet,⁴⁷ miszerint ebben az időszakban a történetírás „irodalmi tevékenységnek számított”, s ennek megfelelően alapvetően nincs különbség mondjuk Zrínyi és Kemény János, II. Rákó-

⁴³ Vö. SCHLÖZER 1795–1797.

⁴⁴ Vö. HORVÁT 1819, 1820, 1829.

⁴⁵ Vö. TELEKI 1863.

⁴⁶ Vö. HORVÁTH 1839, 1840, 1841. Horváthhoz alapvető: PAMLÉNYI 1989.

⁴⁷ Vö. ehhez PENKE 2000, valamint KOVÁCS 2005.

czy Ferenc, valamint Pray György vagy Schwartner Márton, netán Horváth Mihály munkái között. Úgy vélem, sok tekintetben (ebből a szempontból) vissza kell térnünk Hóman Bálint értékeléséhez (akinek értelmezését alapvetően Gunst Péter is osztja, nyilván ezért fordít nagy energiát e korszakra monográfiájában⁴⁸). Hóman szerint ez a forráskritikán alapuló (tehát a források módszeres összegyűjtését megkezdő, annak intézményes alapjait – persze töredékesen – megteremtő, egyáltalán: a forráskritikát – például a segédtudományok művelésével – középpontba helyező stb.) történetírás a magyar történetírás/történettudomány első európai rangú időszaka. Ennek „európaiság”-át elsősorban azonban nem a felvilágosodás eszméinek átvétele jelenti, hiszen – mint ez az előzőekből kiderül – a jezsuita forrásgyűjtő iskola például korántsem osztotta mindezt. Ugyanakkor – amint ez az európai történetírást tárgyaló részből egyértelműen látható – a felvilágosodás sok vonatkozásban ahistorikus felfogása (legalábbis „történettudományos” szempontból) Európában is másodrangú, majdhogynem „diletáns” (hiszen nem ellenőrizhető anyaggal dolgozott, s így nem volt „racionális”) szerepre kárhoytatott, s az alapvető paradigmát a korábban említett erudita iskolák jelentették. A bemutatott magyarországi irányzatok pedig ezeknek számos elemét ismerték, meghonosították, s ebből következően (mint európai társaik) alapjában előkészítették a XIX. század legfontosabb jelenségének, a történettudomány emancipálódásának, önállóvá válásának, az ún. professzionális történetírásnak a kialakulását.

IRODALOM

- ALMÁSI Gábor 2005. Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboki János (1531–1584). *Századok* 4, 889–922; 5, 1131–1167.
- BARTONIEK Emma 1975. *Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat. Budapest.
- BÉL Mátyás 1989. *Magyarország népének élete 1730 táján*. Vál., sajtó alá rendezte: Wellmann Imre. Budapest: Gondolat.
- BENDA Kálmán 1987. A magyar történeti forráskiadás története. In Bartoniek Emma – Gárdonyi Albert – Dézsi Lajos: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Budapest: Könyvtérképesítő Vállalat, 7–21.
- BENITS Péter (szerk.) 2001. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája*. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest: Balassi.
- BENKŐ József 1778. *Transsylvania sive magnus Transsilvaniae principatus*. Vindobonae: J. Kurtzböh.
- BENKŐ József 1791. *Imago inclytae in Transsylvania Nationis Siculicae historico-politica*. Szeben – Kolozsvár.
- BERLÁSZ Jenő 1981. *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1987*. Budapest: OSZK.
- BESSENYEI György 1987. *Válogatott művei*. Vál., jegyzetek: Bíró Ferenc. Budapest: Szépirodalmi.
- BÍRÓ Sándor 1960. *Történettannításunk a XIX. század első felében*. Budapest.
- BITSKEY István (szerk.) 1982. *Magyar emlékirók (16–18. század)*. Budapest: Szépirodalmi.
- BITSKEY István 1996. *Hungáriából Rómába (A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés)*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BODOLAY Géza 1963. *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*. Budapest: Akadémiai.
- BONGARS, Jacques (ed.) 1600. *Rerum hungaricarum scriptores varii, historici, geographici*. Francofurti: apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium et Joan. Anbrum.
- BORZSÁK István 1955. *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Budapest: Akadémiai.
- BRODARICS István 1976. *Brodarics históriája a mohácsi vésztől*. Ford. és jegyzetekkel ellátta: dr. Szentpétery Imre. (A Lampel Róbert [Wodianer F. és fiai] által kiadott mű hasonmás kiadása.) Budapest: Zrínyi.

⁴⁸ Vö. GUNST 1995.

- DÜMMERTH Dezső 1962. Horvát István ifjúsága (Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben). In *Egyetemi Könyvtár Évkönyve I.* Budapest.
- DÜMMERTH Dezső 1987. *Írástudók küzdelmei.* Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest: Panoráma.
- DÜMMERTH Dezső 1987a. A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. In uő: *Írástudók küzdelmei*, 121–154.
- DÜMMERTH Dezső 1987b. A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561–1635). In uő: *Írástudók küzdelmei*, 93–120.
- DÜMMERTH Dezső 1987c. Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648): A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghíusult reformja. In uő: *Írástudók küzdelmei*, 155–203.
- DÜMMERTH Dezső 1987d. Schwartner Márton és a nyelvi gondolat. In uő: *Írástudók küzdelmei*, 343–362.
- DÜMMERTH Dezső 1987e. Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében (Kolár Ádám működése). In uő: *Írástudók küzdelmei*, 215–273.
- ENGEL, János Keresztély 1797–1804. *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer.* Bd. I–IV. Halle.
- ENYEDI Sándor (vál.) 1988. *Aranka György Erdélyi Társaságai.* Budapest: Szépirodalmi.
- FÁBRI Anna 1987. *Az irodalom magánélete (Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848).* Budapest: Magvető.
- FEJÉR, György 1835. Memoria St. Katonae. Buda.
- FESSLER, Ignác Aurél 1815–1825. *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen.* Bd. I–X. Leipzig.
- FLEGLER Sándor 1877. *A magyar történetírás történelme.* Ford.: ifj. Szinyei József. Budapest: Franklin-Társulat.
- FORGÁCH Ferenc 1982. *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt.* Vál., jegyzetek: Kulcsár Péter. Budapest: Szépirodalmi.
- GÁRDONYI Albert 1936. *A történelmi segéd tudományok története Magyarországon.* A Magyar Történettudományi Kézikönyve II/1. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- GUNST Péter 1995. *A magyar történetírás története.* Debrecen: Csokonai.
- H. BALÁZS Éva 1967. *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus.* (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásából, levelezéséből.) Budapest: Akadémiai.
- H. BALÁZS, Éva 1976. A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In Friedrich Engel-Janosi – Grete Klingenstein – Heinrich Lutz (hrsg.): *Formen der europäischen Aufklärung.* Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 251–269.
- HELTAI Gáspár 1981. *Krónika az magyaroknak dolgairól.* Budapest: Magyar Helikon.
- HOFFMANN István – Kis Tamás 1996–1998. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából, 1864. Bihar vármegye I-II.* Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- HÓMAN Bálint 1938a. A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In uő: *Történetírás és forráskritika.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 383–437.
- HÓMAN Bálint 1938b. Kischevenesi Hevenesi Gábor. In uő: *Történetírás és forráskritika.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 337–351.
- HÓMAN Bálint 1938c. Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In uő: *Történetírás és forráskritika.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 353–380.
- HORVÁT István 1819. *Werbőczy István emlékezete.* Pest.
- HORVÁT István 1820. *Magyarország gyökere régi nemzetségeiről.* Pest.
- HORVÁT István 1825. *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből.* Pest: Trattner.
- HORVÁT István 1829. *Jászok.* Pest: Trattner.
- HORVÁT István 1967. *Mindennapi. Horvát István Pest-Budai naplója 1805–1809.* Budapest: Takönyvkiadó.
- HORVÁTH Mihály 1839. Vázolatok a magyar népiség történetéből. *Athenaeum* 26, 401–406.
- HORVÁTH Mihály 1840. *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt.* Buda.
- HORVÁTH Mihály 1841. Az 1541-diki pórlázadás, annak okai 's következményei. *Tudománytár* IX/4, 211–237.
- KATONA István 1779–1817. *Historia Critica Regum Hungariae.* I–XLII. kötet. Pest.

- KATONA István 2001. *A kalocsai érseki egyház története*. I. rész. Ford.: Takács József. Szerk.: Romsics Imre. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- KATONA István 2003. *A kalocsai érseki egyház története*. II. rész. Ford.: Takács József. Szerk.: Romsics Imre – Thoroczky Gábor. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- K. HAVAS Géza 1990. Egy falukutató a XIX. században (Berzeviczy Gergely). In uő: *Talpra, halottak!* (*Publicisztikai írások 1937–1944*). Sajtó alá rendezte: Kenedi János. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 94–98. (Eredetileg *Népszava*, 1941. július 27.)
- KÓKAY György (szerk.) 1979. *A magyar sajtó története*. I. kötet. 1705–1848. Budapest: Akadémiai.
- KOLLÁR Ádám 1757. *Historia Diplomaticae Iuris Patronatus Apostolorum Hungariae Regum*. Vindobonae: MDCCLXII.
- KOVÁCS Eszter 2005. „A történetírás a tizennyolcadik században irodalmi tevékenységnek számított.” Interjú Catherine Volpilhac-Aager-val. *Aetas* 3, 188–193.
- KULCSÁR Péter 1973. *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Budapest: Akadémiai.
- KULCSÁR Péter (szerk.) 1981. *A Hunyadiak kora*. Budapest: Szépirodalmi.
- LAJTAI L. László 2004. Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első magyar történelemtankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül (1777–1848). *Korall* 15–16, 205–225.
- LÉDERER Emma 1969. *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest: Kossuth.
- LEJEUNE, Philippe 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló*. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Z. Varga Zoltán. Budapest: L'Harmattan.
- LÉKAI Lajos 1942. *A magyar történetírás 1790–1830*. Budapest: Stephaneum.
- LISCHERONG Gáspár 1937. *Pray György élete és munkái*. Budapest.
- MALOVECKÁ, Milota 2006. Karol Wagner – egy történész patriotizmusa. *Sic Itur ad Astra* 3–4, 113–124.
- II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig**. Ford.: Vas István. Budapest: Szépirodalmi.
- Mercurius Veridicus, 1705–1710*. Az első hazai hírlap hasonló kiadása. Ford.: Kenéz Győző. Bev.: Benda Kálmán. Budapest: Magyar Helikon, 1979.
- MIKÓ Imre 1862. *Bod Péter élete és munkái*. Különlenyomat a *Budapesti Szemléből*. Buda.
- MIKÓ Imre 1867. *Benkő József élete és munkái*. Pest.
- OLÁH Miklós 1985. *Hungária*. Budapest: Magvető.
- PAMLÉNYI Ervin 1989. Horváth Mihály. In uő: *Pályák és irányok. Historiográfiai és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 13–77.
- PÉCZESZ József 1837. *A magyarok története Ázsiából kijövelelektől fogva a mai időkig*. Debrecen: Tóth Lajos.
- PENKE Olga 2000. *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák (A francia és a magyar felvilágosodás)*. Budapest: Balassi.
- PRAY, György 1761. *Annales Veteres Hunnorum, Avarorum, et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. Ad annum Christi CMXCVII*. Vindobonae.
- PRAY, György 1775. *Dissertationes historico criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum*. Viennae.
- PRAY, György 1801. *Historia regum Hungariae a Georgio Pray*. I–III. Budae.
- REISZ T. Csaba 1995. *Lipszki János levelei gróf Festetics Györgyhez. Adalékok a Mappa Generalis Regni Hungariae c. térkép születéséhez*. *Fons* 3, 317–349.
- REISZ T. Csaba 2002. *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében*. Budapest: Cartofil.
- RÉVÉSZ Imre 1916. *Bod Péter mint történetíró*. Kolozsvár.
- RÉVÉSZ Imre 1959. *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*. Budapest: Akadémiai.
- SAJNOVICS János 1994. *Demonstratio – Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Ford.: Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerk.: Szij Enikő. Budapest: ELTE.
- SAMBUCUS, Joannes 1564. *Emblemata*. Antwerpiae. (Újabb kiadása: Budapest: Akadémiai, 1982.)
- SCHLÖZER, August Ludwig 1795–1797. *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Göttingen.
- SCHWANDTNER, János 1765. *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Tynaviae (Nagyszombat): Typis Collegii Academici Societatis Jesu.
- SCHWARTNER Márton 1798. *Die Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest.

- SINKOVICS István 1974. Pray György diplomatikája. *Levéltári Közlemények* 1–2, 525–548.
- SOÓS István 1988. Diplomatika és politika (Horvát István kiadatlan Werbőczy könyvének története). *Levéltári Közlemények* 1, 81–110.
- SOÓS István (sajtó alá rend.) 1990. *Horvát István és Ferenczy János levelezése*. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézete.
- SOÓS István 1993. Kísérlet a magyar nyelvű diplomatika megteremtésére (Horvát István és Schwartner Márton). *Aetas* 4, 44–89.
- SZABÓ István 1943/1944. Nemzetszemlélet és magyarságtudat. *Sorsunk*, 730–738, 836–844, 891–895; 34–42.
- SZALÁRDI János 1980. *Siralmas magyar krónika*. Kiad.: Szakály Ferenc. Budapest: Magyar Helikon.
- SZALAY László 2000. Kollár Ádám Ferenc mint jogtudós. In uő: *Válogatott történeti tanulmányok*. Szerk.: Soós István. Budapest: Osiris, 145–157.
- SZEKFI Gyula 1904. *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához*. Budapest: Barcza József könyvnyomdája.
- SZEMES József 1936. *Oláh Miklós*. Esztergom: Laiszky János Könyvnyomdája.
- SZENTPÉTERY Imre 1935. *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Budapest.
- SZERÉMI György 1979. *Magyarország romlásáról*. Bevezetés, szövegmagyarázatok: Székely György. Budapest: Szépirodalmi.
- SZIJ ENIKŐ (szerk.) 1990. *Sajnovics János naplója 1768–1769–1770*. Ford.: Deák András. Budapest: ELTE.
- SZIRMAY, Antal 1805. *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*. Pest.
- SZIRMAY Antal 1809–1810. *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete*. I–II. Buda.
- SZÖRÉNYI László 1979. *Studia Hungarolatina*. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról. Budapest: Kortárs.
- SZÖRÉNYI László, 1999a. Ismeretlen latin jezsuita dráma Hunyadi Lászlóról. In uő: *Studia Hungarolatina*, 84–96.
- SZÖRÉNYI László 1999b. Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In uő: *Studia Hungarolatina*, 73–83.
- SZÖRÉNYI László 1999c. Palma Ferenc Károly történetírói munkássága. In uő: *Studia Hungarolatina*, 158–168.
- TELEKI József 1863. *Hunyadiak kora Magyarországon*. VI. kötet, 1. rész: A szoros értelemben vett Magyarország leírása. Sajtó alá rendezte és kiegészítette Szabó Károly. Pest: Emich Gusztáv.
- TOLDY Ferenc 1985. *Irodalmi arcképek*. Budapest: Szépirodalmi.
- VAJDA György é. n. *Tabero Lajos történetíró*. Budapest: Löblövitz Zsigmond Könyvnyomda.
- VÁSÁRY István 1979. Az őstörténész Pray. *ItK* 83, 287–292.
- VASS Bertalan 1895. *Horvát István életrajza*. Budapest.
- VID V. Jeromos 1910. *Szerémi emlékiratának művelődéstörténeti adatai*. Budapest: Stephaneum Nyomda.
- VIRÁG Benedek 1983. *Magyar századok*. Budapest: Magvető.
- V. WINDISCH Éva 1947. *Kovachich Márton György élete és munkássága*. Budapest.
- V. WINDISCH Éva (szerk.) 1980. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Budapest: Szépirodalmi.
- V. WINDISCH Éva 1998. *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Sajtó alá rendezte: Glatz Ferenc. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- WELLMANN Imre 1954. *Tessedik Sámuel*. Budapest: Művelt Nép.
- WELLMANN Imre 1965. Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. *Magyar Tudomány* 10, 738–741.
- WELLMANN Imre 1979. Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle* 2, 381–391.
- WELLMANN Imre 1985a. Bél Mátyás és az agrártörténet. *Agrártörténeti Szemle* 1–2, 58–65.
- WELLMANN, Imre 1985b. Mathias Bél, organisateur de la recherche scientifique. In Jacques Le Goff – Béla Köpeczi (ed.): *Intellectuels français, intellectuels hongrois: XIIIe-XXe siècles*. Budapest: Akadémiai – Paris: CNRS, 153–158.
- WELLMANN, Imre 1985c. Mátyás Bél, a Polygraph in Hungary in the 18th century. *Hungarian Studies* 2, 191–204.